

MONOPOLY, SAKK VAGY PÓKER? A KAPITALIZMUS (FÉLRE)REPREZENTÁCIÓJA A NYILVÁNOSSÁGBAN

Pogátsa Zoltán

pogatsa@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.145

Absztrakt

A demokrácia működéséhez széles körű ismeretekkel rendelkező állampolgárokra van szükség, többek között a gazdasági kérdések területén is. Ezt a család és az iskola, mint szocializációs ágensek, csak nagyon keveseknek adják meg. A többség a kapitalizmus (elsősorban tömeg-) média reprezentációjára utalódik gazdaságképeinek kialakításában. Az így kialakult közkép azonban fals: inkább a Monopoly és a sakk analógiájára épül, miközben a létező kapitalizmus sokkal inkább a póker szabályaira emlékeztet. A kezdeti erőforrások nem egyenlően vagy igazságosan vannak elosztva, és ráadásul a játék közben is folyamatosan rejtve maradnak.

Kulcsszavak

kapitalizmus, média reprezentáció, demokrácia

MONOPOLY, CHESS, OR POKER? THE (MIS)REPRESENTATION OF CAPITALISM IN THE PUBLIC

Zoltán Pogátsa

Abstract

In order for democracy to function, there is a need for citizens with wide-ranging knowledge in the area of economic issues, amongst others. Only a very small number of people receive this from their sources of socialization, family, and school. The majority are left to rely on the (primarily mass) media representation of capitalism in the formulation of their economic views. A public image of the economy thus manufactured is distorted, however. It resembles the analogy of Monopoly or chess, while actually existing capitalism is more like poker. Resources are not dealt out equally or in a just way at the initial starting position, and they remain hidden throughout the game.

Keywords

science communication, education, doctorate course

MONOPOLY, SAKK VAGY PÓKER? A KAPITALIZMUS (FÉLRE)REPREZEN- TÁCIÓJA A NYILVÁNOSÁGBAN

Pogátsa Zoltán

A demokrácia alapvető sajátossága, hogy a társadalmi folyamatok alakítása a szavazópolgárok döntéseitől függ, közvetlen vagy képviselési formában. A kettő közül bármelyik esetben az az alapfeltételezés, hogy a polgárok megfelelően képzettek, ismereteik pedig kellőképpen mélyek és szélesek döntéseik megalapozásához. Természetesen különbséget kell tenni a demokrácia elvei és a valósága között. A valóságban ez a tudás a választópolgárok többségénél nincs meg.

Nincs ez másképp közgazdasági kérdésekben sem. A létező globális kapitalizmus elképesztő komplexitása szükségessé tenné, hogy szinte minden polgár közgazdasági képzésen essen át ezek megismerésére, befogadására. Az elsődleges szocializációs ágens, a család csak keveseknek ad át ilyen típusú tudást. A helyzet azonban az, hogy a legfőbb másodlagos szocializációs ágens, az iskola is csak a társadalom szűk, erre szakosodó kisebbségének adja meg ezeket az ismereteket valamilyen formában. A többség számára a közgazdaságtan nem kötelező, de még csak nem is választható tárgy tanulmányaik során. Ezen a csatornán keresztül tehát nem szerezhettek ilyen típusú tudást. Ez önmagában óriási probléma, amely jelentősen korlátozza a demokratikus döntéshozatal minőségét.

Marad tehát az iskola mellett a második családon kívüli szocializációs ágens, a média. Ennek egy nagy részét, a szórakoztató médiát is kizárhatjuk, ez ugyanis ilyen ismereteket nem igazán közvetít. Marad tehát a közmédia és az üzleti sajtó, mint a gazdasággal kapcsolatos ismeretek fő forrása. Az üzleti sajtó általában véve a befektetők és a profitabilitás irányából vizsgálja az eseményeket. Nem véletlen, hogy sok újság és folyóirat „Üzlet” címszóra változtatta a korábbi „Gazdaság” rovatát. Elképesztő felelőssége van tehát a közmédiának. Ahol ez kvázi propaganda célokat szolgál, mint a jelenlegi Magyarországon, ezt a feladatát egyáltalán nem teljesíti. Ténylegesen azonban máshol is csak nagyon kevés helyen képes arra, hogy a közvitákat megfelelő tudással lássa el. Ilyen például Skandinávia, ahol a közmédiát tudatosan a jóléti állam részének tekintik (Mjos és mtsai 2014)

Az, hogy a gazdasággal kapcsolatos döntések a fejlett demokráciákban rossz irányba vitték a folyamatokat, nem nagyon szorul bizonyításra. A kapitalizmus jelenleg több, egymással összefüggő krízissel küzd:

- 1.) az ember okozta kibocsájtás miatti *klimakatasztrófával*, fajpusztulással, a biodiverzitás drasztikus csökkenésével, a természetes környezet elképesztő károsításával;
- 2.) a társadalmi *egyenlőtlenségek* szinte mindenhol jelentősen nőttek, a mobilitás csökkent, a kapitalizmus igazságtalanabb lett;

- 3.) a globális gazdaság növekedését az elmúlt évtizedekben az *adósságállomány* növekedése hajtotta mindegyik szektorban (állam, pénzügyi szektor, háztartások, nem pénzügyi magán szektor), azaz a jelenlegi fogyasztás jelenlegi kereslet hiányában fenntarthatatlan, a jövő generációk terhére történik.

A globális kapitalizmus sorsát a nemzetközi függőségi viszonyok miatt elsősorban a fejlettebb országok határozzák meg (Wallerstein 1974). Ezek pedig kevés kivétellel (pl. Szingapúr) demokratikus berendezkedésűek. Ennek ellenére a politikai döntések nem adnak adekvátabb, fenntarthatóbb, igazságosabb válaszokat a kihívásokra abban az értelemben, ahogy a demokrácia elméletek ezt sugallják. Miért van ez így?

Erre a kérdésre az a válasz, hogy a demokratikus országokban a polgárok informálására hivatott iskolarendszer és média nem tölti be a szerepét. A Gramsci által kulturális hegemóniának (Gramsci & Buttigieg 1992) nevezett jelenség érvényesül: a felső társadalmi osztályok parciális érdekei reprezentálódnak közjóként.

Példa erre a kapitalizmus széles körű médiareprezentációja. A kapitalista gazdaság első számú elemei a magántulajdon és a piaci verseny. A piaci versenynek a hétköznapi médiareprezentáció a hatékonyság, a meritokrácia értékeit tulajdonítja. Mindez szembe van állítva a tervezés hatékonytalanságával, a versenykorlátozó összejátszással, kartelekkel, a kivételezéssel, a haveri kapitalizmussal. A kapitalizmus hétköznapi médiareprezentációjában tehát a minél nagyobb verseny a minél igazságosabb társadalommal kapcsolódik össze.

Hogy a kapitalizmus igazságos és meritokratikus volta mennyire domináns a nyilvánosságban, azt több szerző bemutatta (Markovits 2019, Littler 2017). A hidegháború befejeztével a szovjet típusú rendszer összeomlását azzal indokolták, hogy annak egyenlősítő működése nem engedi meg a tehetség, az erőfeszítés honorálását, szemben a kapitalizmussal, ahol a profit motiváció pontosan erre hivatott. A kapitalizmus archetípusa az „amerikai álom”, mely szerint a „rongyokból is gazdaggá” (*rags to riches*) válhat bárki kemény munkával. Míg a kommunizmusban a (Kornai 1980) által leírt puha költségvetési korlát miatt soha nem mennek csődbe a rosszul vezetett vállalatok, addig a kapitalizmusra (Schumpeter 1942) „kreatív rombolás” jellemző, ahol csak a jók maradnak fenn, a „férgese kihullik”.

A legelterjedtebb közgazdasági tankönyvek szinte csak a neoklasszikus közgazdaságtan alapvetéseit tárgyalják. Egyáltalán nem foglalkoznak elosztási kérdésekkel, így többek között azzal sem, hogy a kinek milyen a kezdeti helyzete a meritokratikusnak tételezett versenyben. Ez az omiszió önmagában implicite azt sugallja, hogy ez nem egy jelentős probléma. Hogy ez mennyire nem így van, arra nem egy közgazdász, hanem John Rawls amerikai filozófus hívta fel a figyelmet ismert munkájában (Rawls 1971). A jóléti rendszerek elleni támadás lényegi üzenete pedig az volt, hogy az állami támogatás (valójában esélyteremtés) ellustít és államfüggővé tesz („*welfare queen*”). Ez ismét csak azt sugallja: az újraelosztás nélküli kapitalizmus megfelelően honorálja az erőfeszítést.

A Monopoly analógia

Ennek az elképzelésnek a paradigmaticus játéka a Monopoly, amely a kapitalizmus emblematikus játékvá vált. A Monopoly elvileg egy versenyjáték, ahol az egyenlő feltételekkel versengő játékosok a kapitalista vállalkozáshoz hasonló döntéseket hoznak, melynek következtében nyereségre tesznek szert, és vagy gazdagodnak, vagy elszegényednek és tönkremennek. Hogy kivel melyik történik, az limitált szerencse mellett (kockadobás) többségében a versenyző döntésén múlik.

A valóságban a kapitalizmusnak ez a reprezentációja nagyon problémás. Először is látnunk kell, hogy a Monopoly szó a „monopólium” angol megfelelője, az pedig a piaci verseny korlátozását jelenti. A monopólium az egy szereplős kínálati oldal. Még a több, de korlátozott

számú eladó (oligopólium) is problémás, amennyiben a verseny korlátozását jelenti, de a monopólium annak totális szűkítése. Tehát már a játék elnevezése is ellentmond a kapitalizmus központi logikájának. És ennek megfelelő a játék szabályzata is. Szűkösen rendelkezésre álló ingatlan mennyiséget kell felvásárolni, beépíteni és onnan járadékot szedni. Azaz a versenyzők nem kapitalisták, nem gyártanak vagy szolgáltatnak, hanem ingatlan spekulánsok.¹

De ennél nagyobb problémák is vannak. A Monopoly szabályai szerint a versenyzők a játék kezdetén egyenlő összegű pénzt kapnak, melyből gazdálkodhatnak. A pálya üres, azaz senki nem rendelkezik még járadékforrással.

Ez azonban ismét csak nem felel meg a valódi kapitalizmus logikájának. Abban ugyanis a „játékosok”, az az újabb generációk nem egyenlő összegekkel indulnak. Egyesek hatalmas vagyonokat örökölnek, mások viszont semmit. Elképesztően egyenlőtlen indulótőkével rendelkeznek a létező kapitalizmus polgárai.

Továbbá a pálya sem üres. A valódi kapitalizmusban minden generáció úgy kezd neki a versenynek, hogy a pálya már tele van: minden hotel, bérelhető ház, vállalat már valakié, aki számára járadékot termel. A valóságban a létező kapitalizmus sokkal inkább emlékeztet egy előző kör Monopolyjára: mintha egy már lejátszott játék végső állapotához ültetnénk oda az új játékosokat, ahol nekik már azzal kell gazdálkodniuk, amit az előző kör játékosaitól „örökölnek”. Azaz valaki semennyit, valaki sokat, és valaki már a pálya nagy részét birtokolja. Nem nehéz belátni, és valószínűleg elég nagy konszenzus lenne benne, hogy egy ilyen játékot a többség nem nevezne igazságosnak.

A Monopoly tehát meglehetősen megtévesztő reprezentációja a ténylegesen létező kapitalizmusnak. Márpedig ennek a gazdasági rendnek ez a domináns médiareprezentációja. Mivel persze mindenki tudja, hogy az öröklés rendkívül egyenlőtlen, a szabad verseny ettől a tényről leválasztva kerül tárgyalásra, megjelenítésre. A szabad verseny így implicite azt sejteti, hogy ez egy meritokratikus és igazságos társadalmi berendezkedés.

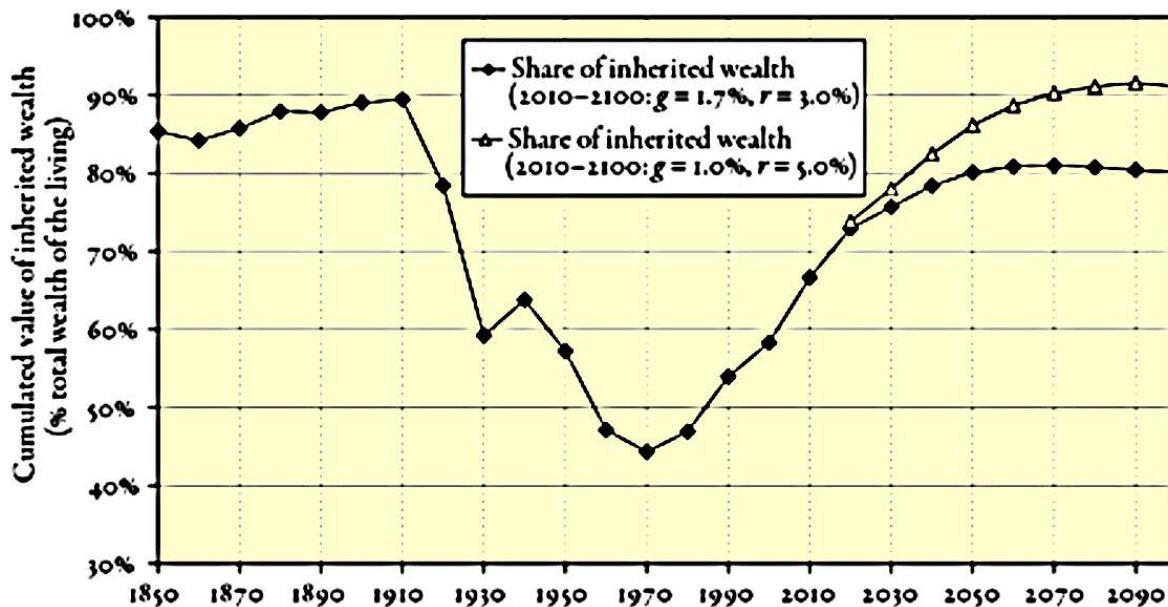
A közgazdaságtudomány hosszú évtizedeken át ignorálta a társadalmi egyenlőtlenség és a mobilitás kérdéseit. A neoklasszikus iskola által dominált tudomány adottnak vette, hogy a kapitalista gazdaságot alapvetően az igazságos verseny jellemzi, az ettől való eltérést mint egyfajta elhajlást értelmezte. Ezért szólt hatalmasat Thomas Piketty híresség vált könyve (Piketty 2014), melyben amerikai, brit és francia adóhivatali adatokra alapozva bemutatja, hogy a kapitalizmus alapállapota igazságtalan. A korai kapitalizmusban egy szupergazdag réteg adja át a vagyonát öröklés útján, ebbe bekerülni kívülről szinte lehetetlen.² Később ez a helyzet a jóléti államok újraelosztó mechanizmusaival javul: a második világháború után pár évtizeden át az alulra születetteknek is lehetségessé válik tömegesen a gazdagodás. A hetvenes évektől azonban a neoliberalizmus (Mirowski & Plehwe 2009) eljövételével a jóléti újraelosztást leépítik, és a kapitalizmus visszatér a korábbi igazságtalan alapmintázatához. Ismét a szupergazdagok (Piketty kifejezése) vagyoni átörökítése lesz az alapvető jelenség.

¹ Tanulságos ebből a szempontból a játék története. Egy monopóliumok ellen küzdő amerikai hölgy, Lizzie Maggie készítette az első példányt, kifejezetten a monopóliumok káros hatásainak bemutatására 1903-ban. Később azonban a Parker Brothers belekezdett a tömeggyártásába, és mint kapitalista játék terjedt el, sajátosan illusztrálva, hogy a kapitalizmus árulógikája hogyan képes mindent bekebelezni. A kommunista országokban már mint kapitalista mészelyt tiltották, nem ismervén annak kapitalizmus kritikus eredetét.

² Az irodalmi érdeklődésű Piketty *Rastignac dilemmájának* nevezi ezt a jelenséget Balzac *Goriot apójának* szereplőjére utalva, akinek meg kell tanulnia, hogy kemény munkával nem, csakis házassággal juthat be az elitbe.

1. ábra

Az örökölt vagyon aránya a teljes vagyonban, Franciaország

(Forrás: Piketty 2014: 11.7 ábra)

Ám a valódi kapitalizmusban a pénzben mérhető tőke nem is az egyetlen erőforrás. Pierre Bourdieu francia szociológus munkássága (Bourdieu 2008) bemutatja, hogy az anyagi tőke átkonvertálható több más tőkeformára (szimbolikus, társadalmi, kulturális), melyek aztán ismét visszakonvertálhatók anyagi tőkév. Ilyen például a kapcsolati tőke, mely megvásárolható (például közös ebédekkel, rendezvényekkel), majd idővel ismét anyagi tőkév konvertálható. Vagy a kulturális tőke (ruházat, autó, stílus), amely ismét csak nagyrészt pénzen megváltható, és bizonyos társadalmi körökhöz, hálózatokhoz való hozzáférést biztosít. A szimbolikus tőke pedig arra utal, hogy egyes emberekre nagyobb figyelem irányul (presztízs, pozíció alapján) mint másokra, ezért nagyobb hozzáférésük van a nyilvánossághoz, és ezen keresztül a piachoz.

Mindenesetre a Bourdieu által azonosított tőkékhez való hozzáférés sem automatikus. Az alacsonyabb társadalmi osztályokba születetteknek szinte egyáltalán nincs erőforrásokkal rendelkező kapcsolatrendszer, sikeres érvényesülési mintái, a magasabb osztályokba beocsátást lehetővé tévő szimbolikus tőkéje. Sőt, az esetek többségében éppen az ellenkezője van: eltartást igénylő rokonok, kudarcos mintázatok, kirekesztést invokáló szimbolikus tőke (akcentus, szóhasználat, beszédmód, öltözködés, stílus, érdeklődési kör, ismeretanyag stb.).

A sakk verusz póker analógia

Szintén problémát jelent a kapitalista rendszer átláthatatlansága. Annie Duke többszörös amerikai pókerbajnok könyvet írt a pókerjátékosok gondolkodásáról, illetve arról, hogy az menyire alkalmazható a hétköznapiakban (Duke 2018). Ebben felhívja a figyelmet, hogy a kapitalista társadalmak valósága sokkal közelebb áll a pókerhez, mint a sakkhoz.

A sakk a szabályai alapján ugyanis egy teljesen nyitott játék. A két játékos teljes egészében látja a másik erőforrásait. Ezek kezdetben ráadásul egyenlők, ami, mint ahogy a Monopoly esetében kifejtettük, a létező kapitalizmus esetében merőben hamis analógiát nyújt. Ám a játék későbbi szakaszaiban is átlátható, azaz egyik félnek sincsenek rejtett, látens, fel

nem tárt erőforrásai. Ráadásul a játék összes szabálya is ismert, nyílt, nincs olyan látens háttér folyamat, amely hatással lenne a játék kimenetelére. A szerencsének sincs semmilyen szerepe, minden teljes egészében a játékosok döntéseitől, lépéseitől függ. A sakk olyan szinten átlátható, külső hatások tekintetében pedig olyannyira lehatárolt játék, hogy a profi versenyzők számára pár lépés után gyakorlatilag ergodikussá válik, azaz a további kimenetele az addig megtett lépések alapján előre jelezhető.

A valós kapitalizmus azonban egyáltalán nem ilyen. Sokkal inkább a póker kártyajátéokra emlékeztet. Először is a játékosok kezdő erőforrásai erősen egyenlőtlenek, egymás előtt nagyrészt rejtettek, és alapvetően a szerencsétől függenek. A másik játékos a játék menete során következtethet ellenfele helyzetére, erőforrásaira, annak azonban közel sincs biztos tudásában. A „döntések” sokkal inkább tippek, a lépések egyáltalán nem zárt racionalitással végig gondolhatók, kiszámíthatók, sokkal inkább kontingenciák közötti választások azok előfordulási valószínűségeinek mérlegelésével. A kimenetel szempontjából sokkal inkább a szerencse a meghatározó, mint az esélyek mérlegelésére alapozott tippek.

A létező kapitalizmus ugyanilyen. Nagyrészt rejtettek a versenytársak anyagi erőforrásai (öröksége, később személyes vagyona), megszerzett tudása, kapcsolatrendszere. Nehezen definiálható és ritkán felmért a versenytársak szimbolikus tőkéje.

A kapitalizmus félrereprezentáltsága

A kapitalizmus párhuzamos válságjelenségei (fenntarthatatlanság, igazságtalanság, egyenlőtlenség, adósságállomány) mind azért válhattak akuttá az elmúlt évtizedekben, mert a világ-gazdaság centrum államaiban a szabályozási keretrendszert és újraelosztási mechanizmusokat nem megfelelő módon alakították ki. Így a nagyvállalatok, illetve az őket tulajdonló szupergazdag oligarcha réteg képes volt ezen államok foglyul ejtésére a kampányfinanszírozás és a média tulajdonlás segítségével. Ennek következtében pedig a gazdasági folyamatokat sikerült a saját rövid távú érdekeiknek megfelelően, a közjóval szemben irányítaniuk.

Mindeközben a főáramú médiában a hegemon diskurzus a kapitalizmust mint igazságos, átlátható, egyenlő, valódi versenyre épülő rendszert mutatta és mutatja be mind a mai napig. Ezzel nem csupán annak legitimációját támasztotta alá, hanem megakadályozta annak a tudásnak az elterjedését, mely szükséges lett volna a rendszer korrekciójára, a megfelelő szabályozó és újraelosztó rendszerek demokratikus döntéshozatalon keresztüli érvényesítésére.

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (2008) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press.
- Duke, Annie (2018) *Thinking in Bets: Making Smarter Decisions When You Don't Have All the Facts*. New York, Portfolio/Penguin.
- Gramsci, Antonio (author) – Buttigieg, Joseph A. (ed.) (1992) *Prison notebooks*. New York City, Columbia University Press.
- Kornai János (1980) *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Littler, Jo (2017) *Against Meritocracy: Culture, Power and Myths of Mobility*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315712802>
- Markovits, Daniel (2019) *The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite*. New York, Penguin Press.
- Mirowski, Philip (2014) *Never Let a Serious Crisis Go To Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London – New York, Verso.
- Mirowski, Philip – Plehwe, Dieter (2009) *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
<https://doi.org/10.4159/9780674054264>
- Mjos, Ole M. – Syvertsen, Trine – Moe, Hallvard – Enli, Gunn S. (2014) *The Media Welfare State: Nordic Media in the Digital Era*. University of Michigan Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv65swsg>
- Piketty, Thomas (2014) *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge, Massachusetts – London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, John (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press.
- Schumpeter, Joseph (1942) *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, Harper and Brothers.
- Wallerstein, Immanuel (1974) *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York – San Francisco – London, Academic Press.